

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی

محمد پزشکی

فهرست مطالب

سخنی با خواننده	۹
مقدمه	۱۳
الف) موضوع پژوهش	۱۳
ب) هدف پژوهش	۱۴
پ) پیشینه پژوهش	۱۵
ت) انگاره‌ها و فرضیه پژوهش	۱۵
ث) روش تحقیق و سازماندهی پژوهش	۱۶

فصل اول: بررسی ادبیات موجود درباره دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی

الف) دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی	۱۹
ب) روش‌شناسی مطالعات سیاسی	۲۵
۱. منابع و آثار سیاسی اسلامی و نقد روش‌شناختی مطالعات معاصر	۲۵
۲. روش‌شناسی دانش سیاسی در تمدن اسلامی	۳۰
۳. روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام	۳۲
پ) فلسفه سیاسی	۳۴

چ) عقلانیت و دانش سیاسی عقلی اسلامی.....	۱۳۱
ح) شیوه فهم و کسب معنا از دانش سیاسی عقلی اسلامی.....	۱۳۳
خ) ثبات و تحوّل معنا در دانش سیاسی عقلی اسلامی.....	۱۳۴
د) تاریخ‌باوری و دانش سیاسی عقلی اسلامی.....	۱۳۶
ذ) دانش سیاسی عقلی اسلامی و مسئله کشف یا ساخت معنا.....	۱۳۹
جمع‌بندی فصل دوم.....	۱۴۱

فصل سوم: مبانی دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی

الف) دین فضای دانش ساز در تمدن اسلامی.....	۱۴۵
ب) ویژگی‌های دین.....	۱۴۹
پ) بنیادهای هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی دین در ساخت دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی.....	۱۵۴
ت) بنیادهای روش‌شناختی دین در ساخت دانش سیاسی در تمدن اسلامی.....	۱۶۲
جمع‌بندی فصل سوم.....	۱۶۶

فصل چهارم:

جایگاه دانش سیاسی عقلی در طبقه‌بندی دانش‌های تمدن اسلامی

الف) اهمیت موضوع طبقه‌بندی علوم در اسلام.....	۱۷۱
ب) اصل توحید و وحدت مبدأ الهی علوم.....	۱۷۶
پ) مفهوم سلسله مراتب علوم و معیارهای طبقه‌بندی علوم.....	۱۷۹
ت) ارتباط مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی با طبقه‌بندی دانش‌ها.....	۱۸۲
ث) ارتباط نظام‌های اخلاقی با طبقه‌بندی دانش‌ها.....	۱۸۵
جمع‌بندی فصل چهارم.....	۱۸۷

۱. درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران.....	۳۴
۲. تاریخی از فلسفه مسلمانان.....	۳۹
۳. قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام.....	۴۵
ث) علم مدنی.....	۵۲
ج) اسلامی‌سازی دانش.....	۵۵
چ) تاریخ تحوّل دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی.....	۵۹
۱. فلسفه تاریخ جوهری، فلسفه تاریخ تحلیلی و تاریخ تحوّل دانش سیاسی عقلی.....	۵۹
۲. محسن مهدی و نظریه تحوّل دانش سیاسی عقلی.....	۶۱
۳. سیدجواد طباطبایی و نظریه تحوّل دانش سیاسی عقلی.....	۷۱
۱-۳. ادوار تاریخی اندیشه و اندیشه سیاسی ایران.....	۷۱
۲-۳. وضعیت اندیشه سیاسی در دوران جدید تاریخ اندیشه ایران.....	۷۸
۳-۳. نظریه انحطاط عمومی اندیشه در ایران.....	۸۰
۴. چالش سنت و مدرنیته در اندیشه سیاسی معاصر ایران.....	۸۶
۵. نظریه تحوّل دانش سیاسی عقلی به روایت سیدجواد طباطبایی.....	۸۸
جمع‌بندی فصل اول.....	۹۰

فصل دوم: فهم دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی

الف) رابطه دانش سیاسی عقلی و تمدن اسلامی.....	۹۵
ب) مسئله عینیت و دانش سیاسی عقلی اسلامی.....	۱۰۸
پ) هویت و فهم معنا در دانش سیاسی عقلی اسلامی.....	۱۱۲
ت) دانش سیاسی عقلی اسلامی، علوم اجتماعی و فلسفه تاریخ.....	۱۱۶
ث) دانش سیاسی عقلی اسلامی، تمدن جدید و میراث سیاسی.....	۱۲۱
ج) گسست یا تداوم جهان‌های فرهنگی و دانش سیاسی عقلی اسلامی.....	۱۲۷

خاتمه.....	۱۸۹
کتابنامه.....	۱۹۷
کتاب‌ها.....	۱۹۷
مقاله‌ها.....	۲۰۳
نمایه.....	۲۰۵
اشخاص.....	۲۰۵
اصطلاحات.....	۲۰۷
کتاب‌ها.....	۲۱۱

سخنی با خواننده

پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی از منظر دینی در راستای شناخت مبانی، سرشت و ساختار آن در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی ضرورتی انکارناپذیر یافته است. ژرف‌نگری در مبانی دینی مشتمل بر عقل و آموزه‌های وحیانی و عرف جامعه اسلامی - ایرانی، شرطی اساسی در پویایی پژوهش‌ها برای دستیابی به الگوی مطلوب حکومت اسلامی در دوره جدید است؛ از این رو شناخت، بازخوانی، بازنگری و بومی‌سازی مسائل علم و اندیشه سیاسی، جایگاه ویژه‌ای در این پژوهش‌ها دارند.

بی‌تردید، قصد اولیه انقلاب اسلامی هدفمندی و ارتقای کیفیت زندگی مؤمنان براساس نص اسلامی بود. لازمه تحقق این هدف، تربیت اندیشمندان فراوان و انجام تحقیقات به‌روز، کارآمد و معتبر علمی بود که در این راستا با راهنمایی استادان و همکاری طلاب فارغ‌التحصیل علوم سیاسی، زمینه شکل‌گیری پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی در سال ۱۳۷۳ فراهم شد؛ تجربه نو و موفق این پژوهشگران در معرفی بخشی از میراث سیاسی عالمان شیعی و تألیف آثاری مستقل درباره مسائل نوپیدای سیاسی، زمینه را برای گسترش

فعالیت‌های این مرکز و ارتقای آن به پژوهشکده‌ای مستقل مهیا کرد.

این پژوهشکده در راستای ایفای رسالت خود، تولیدات پژوهشی فراوانی را به جامعه علمی ارائه کرده است؛ از آن جمله می‌توان به تألیف، تصنیف و ترجمه ده‌ها کتاب در حوزه اندیشه سیاسی اسلام اشاره کرد. چشم‌انداز آینده این پژوهشکده تبدیل شدن به مرجعی علمی پیرامون اندیشه سیاسی - دینی است تا بتواند با گردآوری مهم‌ترین تلاش‌ها و اندیشه‌ها به بسیاری از علاقه‌مندان این حوزه، خدمات علمی مؤثری را ارائه کند.

کتاب حاضر با هدف توصیف روش‌مند سنت‌های رایج دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی، تحلیل اجزا و عناصر این دانش و نحوه ارتباط آنها با یکدیگر و فهم نظام‌مند دستگاه دانش‌ساز تمدن اسلامی در عرصه علم سیاست نگارش یافته، گامی در جهت فراهم ساختن زمینه‌های لازم برای صورت‌بندی علم سیاست ایرانی - اسلامی تلقی می‌گردد برای بهره‌مندی دانشجویان عزیز و طلاب محترم علوم دینی تهیه شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی و حوزوی، دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم جناب آقای دکتر محمد پزشکی، ناظر ارجمند جناب آقای دکتر علیرضا صدرا، ارزیابان محترم جناب آقای دکتر عبدالوهاب فراتی، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر محمدتقی سبحانی، مدیر محترم گروه جناب آقای دکتر رضا عیسی‌نیا، مدیر محترم امور پژوهشی جناب آقای محمود فلاح، متصدیان اجرایی پژوهشکده و تمام دست‌اندرکاران نشر تشکر و قدردانی کند؛ همچنین از ریاست محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر نجف لک‌زایی که مساعدت‌های مؤثر ایشان نقشی مهم در به سرانجام رسیدن پژوهش حاضر داشت، تشکر نماید. در پایان از اداره نشر

پژوهشگاه به جهت آماده‌سازی و چاپ آن تشکر و قدردانی می‌شود.

این پژوهشکده در راستای حیات و بالندگی خود از انتقادهای و پیشنهادهای علمی استادان، صاحب‌نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌ها موجبات رشد و پویایی اندیشه سیاسی اسلام را فراهم سازد.

دکتر منصور میراحمدی

مدیر پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

مقدمه

الف) موضوع پژوهش

دهه پایانی سده چهارده هجری شمسی مقارن با چند دهه تلاش برای احیا، بازشناسی، بازنگری و بازسازی دانش سیاسی تمدن اسلامی به وسیله نویسندگان مسلمان است. طی این چند دهه موضوع «اسلامی سازی دانش» به طور عام و «اسلامی سازی دانش سیاسی» به طور خاص را گروهی از دانشگاهیان مسلمان عرب و غیر عرب مطرح کرده اند. در برخی از کشورها مانند ج.ا. ایران نیز برای ترسیم نقشه علمی، از جمله نقشه علمی دانش سیاسی تلاش هایی شده است. از این رو این پرسش که «چه تدارکی برای ورود به سده پانزدهم هجری شمسی دیده شده است» پرسشی اساسی تلقی می شود. این امر ضرورت نگاه به «دانش سیاسی» را به عنوان موضوع پژوهش ضروری می نماید، پژوهشی از نوع درجه دو که وضعیت دانش سیاسی در تمدن اسلامی را مطالعه کند.

به راستی وضعیت دانش سیاسی تمدن هایی مانند تمدن اسلام در عصر کنونی چیست؟ به نظر می رسد پاسخ نهایی به این پرسش در گرو بررسی توأمان وضعیت دانش سیاسی در دوره میانه و دوره معاصر تمدن اسلامی باشد؛ از این رو تحلیل وضعیت و جایگاه دانش سیاسی دو دوره مزبور ضروری به نظر

گام‌های لازم و اولیه برای ارائه نظام‌مند دستگاہ دانش‌سازی برداشته شود که در تمدن اسلامی برای تولید دانش سیاست ایجاد شده است، دانش سیاستی که برای هدایت زندگی سیاسی مسلمانان ضرورت دارد.

پ) پیشینه پژوهش

دانش سیاسی به عنوان موضوع مطالعه - و با نگاهی درجه دو - برای نخستین بار به وسیله مستشرقان و رهیافت‌های استشرافی قدیم و جدید صورت گرفته است. در این زمینه تلاش‌های مستشرقانی مانند «هامیلتون گیپ»، «اروین روزنتال»، «آن لمبتون» و دیگران قابل ذکرند. به دنبال این نویسندگان برخی از نویسندگان مسلمان مانند «سیدجواد طباطبایی» و «محسن مهدی» نیز به بررسی دانش سیاسی و برخی از شاخه‌های آن پرداخته‌اند. در چند دهه اخیر می‌توان به رهیافت‌های استشرافی مرسوم، رهیافت‌های پسامدرن را نیز افزود. از آنجاکه نخستین فصل کتاب حاضر به بررسی پیشینه مطالعاتی دانش سیاسی اختصاص یافته است، در مقدمه به همین مقدار اکتفا می‌شود و تفصیل مطلب در ضمن فصل ارائه می‌گردد. همچنین در فصل نخست به تفاوت رهیافت نوشته حاضر با ادبیات موجود نیز اشاره می‌شود.

ت) انگاره‌ها و فرضیه پژوهش

نوشته حاضر تحت تأثیر مستقیم و مؤثر سه انگاره است: نخست اینکه جهان فرهنگی اسلام جهانی چند فرهنگی است؛ از این رو شناخت دانش سیاسی در گرو شناخت الگوهای متعددی است که سازنده شاخه‌های مختلف این دانش مانند فلسفه سیاسی، فقه سیاسی و علم سیاسی است. دومین انگاره به عنوان نتیجه مهم انگاره پیشین آن است که مطالعه دانش سیاسی در تمدن

می‌رسد، تحلیلی که برای بازشناسی، بازسازی و اسلامی‌سازی دانش سیاسی در تمدن اسلامی سودمند باشد و با نگاهی به دو دوره میانه و معاصر انجام گرفته باشد. در این نوشته تنها بر دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی تمرکز شده و بررسی دیگر دانش‌های سیاسی به مجال دیگر موكول گشته است؛ از این رو پرسش اصلی تحلیل وضعیت دانش سیاسی عقلی در دوره اسلامی این است که «سرشت دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی چیست». پاسخ به این پرسش در گرو طرح پرسش‌های زیر است:

۱. دانش سیاسی عقلی در تمدن اسلامی چگونه فهم می‌شود؟
۲. مبانی دانش سیاسی عقلی در این تمدن کدامند؟
۳. جایگاه دانش سیاسی عقلی در طبقه‌بندی دانش‌های تمدن اسلامی کدام است؟
۴. منطق تاریخ تحول دانش سیاسی عقلی چیست؟

ب) هدف پژوهش

هدف از تدوین کتاب حاضر از یک سو ارائه تفسیری از ماهیت و روح دانش سیاسی است که در تمدن اسلامی طی قرون میانه این تمدن ساخته و پرداخته شده و از سوی دیگر وضعیتی است که دانش سیاسی در دوره حاضر دارد. بدیهی است چنین شناختی برای هرگونه برنامه‌ریزی درباره دانش سیاسی (و از جمله اسلامی‌سازی این دانش) ضرورت دارد؛ زیرا تصور در باب یک چیز به‌طور منطقی پیش از تصدیق احکام مربوط به آن است؛ بنابراین تجزیه دانش سیاسی به اجزا و عناصر آن، شناخت نحوه خیزش و ارتباط این عناصر از و با مبانی و نحوه بررسی ترکیب آن در قالب یک دانش، برای شناخت تحلیلی دانش سیاسی تمدن اسلامی اهمیت دارد. در این کتاب تلاش بر آن است که

بر اساس آن انجام می‌پذیرد. فصل اول به بررسی ادبیات بحث می‌پردازد. در این فصل سابقه مطالعاتی که تا کنون درباره دانش سیاسی به عنوان موضوع مطالعه (و از نگاهی درجه دو) انجام گرفته معرفی می‌شود. در پایان این فصل به منطبق تحوّل و تغییر دانش سیاسی و عوامل این تحوّل، تحت عنوان تاریخ تحوّل دانش سیاسی در تمدن اسلامی توجه می‌شود. همان‌طور که در انگاره‌ها بیان شد دانش سیاسی دانشی به شدت متأثر از شرایط محیطی خود است؛ بنابراین کشف و فهم منطبق تحوّل و تغییر این دانش بر اساس شرایط محیطی آن دارای اهمیتی اساسی است.

فصل دوم تحت عنوان فهم دانش سیاسی به بررسی شیوه‌های فهم دانش سیاسی در تمدن اسلامی و نحوه مطالعه آن مربوط می‌شود. در این فصل ضمن بررسی مسائل روش‌شناختی مطالعه سنت اسلامی، روش‌شناسی‌های مرسوم در جهان اسلام نیز آسیب‌شناسی می‌شوند.

در فصل سوم با نام مبانی دانش سیاسی تمدن اسلامی به بررسی برخی از مسائل هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و دین‌شناختی پرداخته شده است که به عنوان بنیان‌های سازنده سنت اسلامی و دانش سیاسی این سنت به کار گرفته شده‌اند.

در فصل چهارم به مسئله بنیادین طبقه‌بندی علوم و جایگاه دانش سیاسی در این طبقه‌بندی پرداخته می‌شود. در این فصل که نام جایگاه دانش سیاسی در طبقه‌بندی‌های دانش‌های اسلامی گرفته است، ضمن بررسی طبقه‌بندی علوم در تمدن اسلامی به منطبق جایابی دانش سیاسی در این طبقه‌بندی توجه می‌شود. و سرانجام در پایان به بیان نتایج و دستاوردهای این تحقیق و منابع مورد استفاده در آن می‌پردازیم.

اسلامی، پژوهشی میان‌رشته‌ای است؛ از این رو هرگونه تقلیل و تحویل دانش سیاسی به یکی از اجزای فرهنگی آن امری بیهوده است. این امر بدان معناست که منطبق شناخت دستگاه دانش‌ساز در تمدن اسلام منطقی چند لایه است که آشنایی با نحوه عملکرد آن مستلزم شناخت عناصر فرهنگی سازنده دانش سیاسی و نحوه تعامل آنها با یکدیگر به عنوان مقدمه فهم دانش سیاسی است. سرانجام سومین انگاره مورد توجه این پژوهش آن است که دانش سیاسی دانشی است که ارتباط تنگاتنگی با شرایط زمان و مکان دارد؛ از این رو فهم وضعیت دانش سیاسی دوره میانه یا دوره معاصر تمدن اسلامی به شدت نیازمند آگاهی از سرشت دوره‌های مزبور است.

با توجه به سه انگاره فوق و توضیحاتی که تا کنون ارائه شد می‌توان این مدعا درباره شرایط فهم دانش سیاسی در تمدن اسلامی ارائه کرد که «شرط لازم برای فهم درست دانش سیاسی در تمدن اسلامی، آشنایی با شرایط محیطی و متنی سازنده دانش سیاسی در این تمدن است». منظور از شرایط متنی مجموعه آموزه‌های برآمده از کتاب و حدیث و سنت اسلامی است؛ درحالی‌که مراد از شرایط محیطی شرایط ساختاری برآمده از شرایط متنی است.

ث) روش تحقیق و سازماندهی پژوهش

روش به کار رفته در این کتاب روش تفسیر متن محور است. بر اساس این روش که نوعی روش کیفی است، تلاش می‌شود سرشت دانش سیاسی در دوره میانه و دوره معاصر به همان صورتی درک و فهم شود که مسلمانان دوره میانه یا دوره کنونی، دانش سیاسی را بر اساس سنت دینی و تمدنی خود می‌فهمند.

کتاب حاضر به لحاظ سازمانی از یک مقدمه، پنج فصل، یک خاتمه و فهرست منابع تشکیل شده است. مقدمه دربرگیرنده طرح تحقیقی است که کتاب